

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:2 • 2013

Lena Huldén, *Med blod och svärd 1000–1520, Krigen kring Östersjön 1* (Helsingfors: Schildts 2008). 250 s.

Lars-Folke Landgrén, *Tvekampen 1521–1611, Krigen kring Östersjön 2* (Helsingfors: Schildts 2008). 263 s.

Tom Gullberg, *Lejonet vaknar 1611–1660, Krigen kring Östersjön 3* (Helsingfors: Schildts 2008). 251 s.

Christer Kuvaja, *Karolinska krigare 1660–1721, Krigen kring Östersjön 4* (Helsingfors: Schildts 2008). 275 s.

Nils Erik Forsgård, *Maktbalans och stormaktskrig 1722–1814, Krigen kring Östersjön 5* (Helsingfors: Schildts 2008). 259 s.

I fem faktsäckade och rikt illustrerade volymer skildras händelseutvecklingen runt Östersjön under nära 1 000 år. Böckerna är fyllda med kartor och faktarutor, där vissa teman utreds noggrant, och är därför mycket innehållsrika. Kronologiska sammanställningar över krig och regenter gör att framställningarna också i viss mån kan tjänstgöra som uppslagsverk. Noter och förteckningar gör det dessutom enkelt att orientera sig. Kort sagt, här presenteras några rejäla historiektioner med ett långt tidsperspektiv.

I den första boken behandlas området från vikingatid till tidig medeltid och den röda tråden är kampen om Östersjöområdets själar. I historikern Lena Huldéns framställning följs kristnandet runt Östersjön. Baltikum var en tummelplats för olika riddarordnar, varav Tyska orden var den mäktigare och det blev också denna som för en tid hade herraväldet. De ständigt återkommande krigen fördes både till lands och sjöss och maktkonstellationer och allianser skiftade från en tid till annan. Riddarordnarna, främst Tyska orden, gjorde erövringar som legitimerades av rådande korstågsideologi, Hansaförbundet och handelsstäderna som ingick däri med Lübeck i spetsen var 1400-talets stormakt, medan 1500-talets herravälde över Östersjön övergick till mera nationellt baserade kungadömen.

Hur Östersjön därefter blev föremål för konflikter mellan främst Danmark och Sverige, men också mellan Sverige och Ryssland, kan man läsa om i historikern Lars-Folke Landgréns bok. Titeln *Tvekampen* illustrerar väl volymens tema; kampen mellan Danmark och Sverige utgör den ramberättelse utifrån vilken Östersjöns historia skildras. Kalmarunionens sammanbrott inleder framställningen, och avslutningen landar i Sverige och den svenska stormaktens födelse. Vägen dithän kantas av de olika strider som präglade de politiska villkoren inom respektive kungadöme men också de konflikter som bröt ut mellan dem.

I seriens tredje del skildrar historikern Tom Gullberg den svenska stormaktstiden fram till 1660-talet. Boken inleds med en summarisk tillbakablick som också ger sammanhang till skildringens första krig, Kalmarkriget. Framställningen har dock sin tyngdpunkt på trettioåriga kriget och dess förvecklingar. Därmed följs krigets danska fas, som avlöstes av den svenska, samt slutfasens krigsutveckling mellan Danmark och Sverige. Händelseutvecklingen mellan freden i Brömsebro 1645 och den som skrevs under i Köpenhamn 1660 illustrerar väl den roll krigföring hade i Östersjöområdets politik. Krig fördes på ett ställe för att utvinna fördelar på ett annat. Gullbergs framställning rundas av med en kort diskussion om innebörden i Sverige som stormakt.

I del fyra tar historikern Christer Kuvaja vid och skildrar den svenska stormaktens nedgång och fall. Två krig utgör framställningens hållpunkter. Det ena och kortvarigare utkämpades mot Danmark på 1670-talet och det andra är stora nordiska kriget. Till skillnad från de föregående delarna i serien lägger Kuvaja stor vikt vid både arméernas och civilbefolkningens sociala villkor. För krigets härar var mathållning och goda kvarter väsentligare än kungarnas militärtaktiska och politiska överväganden. Kungarnas göranden och låtanden spelar därför en mindre framträdande roll. Kuvaja avslutar med att peka på att även om det svenska stormaktsväldet hade varit kvar efter 1721 fanns inga utsikter till fortsatt bestånd eftersom Ryssland nu hade tagit kommandot över Östersjön.

I den avslutande och femte delen visar följaktligen historikern Nils Erik Forsgård att Östersjöområdets huvudaktör nu var Ryssland – men inte bara. Boken inleds med en översikt av 1700-talets svåröverskådliga allianspolitik där både Danmark och Sverige fortfor att spela viss roll. För svenskt vidkommande var 1700-talets krigsutveckling en fortsättning på den nedgång som avslutat stora nordiska kriget 1721. Napoleonkrigens förvecklingar och det finska kriget 1808–1809 resulterade som bekant i en stor territoriell förlust. Även Danmark led territoriella förluster. För bägge kungadömena innebar således dessa krig en definitiv slutvinjett på ett tidevarv då respektive krigsmakt hade förmått konkurrera om dominans i Östersjön.

Sammantaget ger serien *Krigen kring Östersjön* innehållsrika lektioner i områdets historia. Särskilt intressant är att samtliga författare lyfter fram Baltikums och Polens betydelse. Den gemensamma föresatsen att skildra kampen om herraväldet över Östersjön under en knapp tusenårsperiod infrias därmed. Eftersom denna kamp under många hundra år fördes med militära medel är det inte underligt att krigen får utgöra ledmotiv. Men detta kunde likväl ha diskuterats. Ett konkret exempel på en kamp som åtminstone periodvis inte fördes med militärt våld var handeln, som hade kunnat vara en språngbräda i en diskussion om olika kampmetoder. Vidare: att krigen huvudsakligen ses som utrikespolitiska maktmedel tas nu för givet, men också det kan diskuteras. Ett konkret exempel på en annan, men mycket gångbar, typ av utrikespolitik var giftermålsförbindelser. Dessa redovisas nu visserligen ofta i böckerna men utan att de diskuteras annat än som delar av kungarnas privatliv.

Över huvud taget innehåller de fem böckerna inte mycket diskussion och problematisering. Det avspeglas konkret i litteraturlistorna, som dels är förhållandevis korta, dels är magra på de senaste årens forskning. Statsbildningsprocesser och olika tolkningar av staterna runt Östersjön har exempelvis genererat åtskillig forskning som inte lämnat omfattande spår i de fem böckerna. Krigens sociala förhållanden och samhällseliga betydelse, som utgör flera mycket livaktiga forskningsfält, behandlas nu egentligen bara av Kuvaja, men kunde med fördel ha fått utrymme också i de andra delarna. En tredje synpunkt gäller hur styrkeförhållandena i Östersjön skildras. Särskilt förhållandet mellan Danmark och Sverige stämmer till eftertanke. Här tycks författarna ha anammat en gammal och väl förankrad men alltså missvisande bild enligt vilken Danmark framstår som hotfullt och dominerande fram till 1660 – en arvfiende som det svårt inringade Sverige var tvunget att värja sig emot. I själva verket visar forskningen att Sverige var den aggressiva och dominerande parten redan före dess. Jan Glete, som sammanfattat en del av denna forskning, pekar på det nödvändiga i att kritiskt utvärdera nämnda bild, något som författarna till serien *Krigen kring Östersjön* skulle ha vunnit på att göra.¹

Böckernas faktarutor har anspråk som vällovligt sträcker sig längre än till Östersjöns tematik. Några av dem har författats av historiker med specialistkompetens på det aktuella temat (i Nils Erik Forsgårds del). På litet utrymme förmår till exempel historikern Jonas Nordin att ge Sveriges frihetstid en syntesartad beskrivning och några av slagen skildras ingående av historikern Martin Hårdstedt. Där specialister inte har anlitats är fördjup-

1. Jan Glete, "Varför flyttade Sverige västerut?", i Lennart Andersson Palm & Maria Sjöberg (red.), *Historia: vänbok till Christer Winberg* (Göteborg 2007).

ningarna ibland både grunda och missvisande. Det kan exemplifieras med faktarutan om Gustav Vasas hustrur, där de senaste 20 årens genushistoriska forskning uppenbarligen inte har gjort något avtryck. I annat fall hade det varit omöjligt att på grund av att den 16-åriga Katarina Stenbock "försökte vara sin koleriske och alltmer skröplige make till lags" oproblematiserat dra slutsatsen att "äktenskapet [...] sannolikt [var] harmoniskt".²

Utan att fastna i detaljer är det tydligt att de fem böckerna – trots sin välfunna utgångspunkt i Östersjön som region – sammantaget presterar en innehållsrik men ändå ganska traditionell skildring. För den som söker händelser, stora män och årtal erbjuds en gedigen och väl berättad historia. För den som söker nya perspektiv på Östersjöns historia och aktuell forskning blir dock utfallet magert. Politik och maktkamp runt Östersjöns kuster har i alltför hög grad reducerats till en oproblematiserad berättelse om kungar och krig.

Göteborgs universitet

MARIA SJÖBERG

Anders Björnsson & Lars Magnusson (red.), *Jordpäron: svensk ekonomihistorisk läsebok* (Stockholm: Atlantis 2011). 663 s.

Boken ger rika utdrag ur de svenska ekonomiska texternas historia och innehåller ett nittiotial källtexter som är indelade i tio huvudavsnitt, vart och ett inlett av en introducerande essä. Som essäförfattare medverkar sammanlagt 13 forskare, enskilt eller i författarpar. Samma skribenter har också gjort korta inledningar till varje källtext. Det första huvudavsnittet tar upp senmedeltiden och 1500-talet. Därefter följer tre avsnitt som huvudsakligen berör 1600-talet och som tar upp den svenska beskattningsorganisationen och civilförvaltningen, Axel Oxenstierna som rikshushållare och det svenska bergsbrukets förändring. Fem huvudavsnitt behandlar helt eller delvis 1700-talet. De berör frihetstidens ekonomiska debatt, naturvetenskapen som del av det ekonomiska tänkandet, hushållsbegreppet, den agrara ingenjörskonsten och ankomsten av utilism och begynnande liberalism. 1800-talet behandlas i de senare delarna av de tre nyss nämnda avsnitten samt i slutavsnittet betitlat Staten och kapitalet.

Boken är ekonomihistorisk i den meningen att den tar upp äldre, i vid bemärkelse ekonomiska texter. Det mesta av modern ekonomisk-historisk forskning är förvisso baserad på excerpering av källor som har (eller som kan

2. Lars-Folke Landgrén, *Tvekampen 1521–1611* (Helsingfors 2008) s. 31.

omtolkas till att ge) numeriskt innehåll, exempelvis olika typer av räkenskaper och offentlig statistik. Det har dock inte varit redaktörernas avsikt – och ur läsbarhetssynpunkt knappast rekommendabelt – att ge en provkarta på sådana vanligt förekommande ekonomisk-historiska källmaterial. I stället är det här fråga om källor där dåtidens människor – av naturliga skäl som regel sådana som tillhör samhällets övre skikt – kommer till tals med uppfattningar om hur samhällsekonomin var eller borde vara beskaffad. Boken tenderar därmed åt det idéhistoriska. I bokens fyra första huvudavsnitt – från medeltid till och med 1600-tal – är lagar och andra juridiska texter vanligt förekommande. I 1700- och 1800-talsavsnitten överväger texter hämtade ur den ekonomiska debatten.

De essäer som inleder varje avsnitt tjänar att sätta in texterna i ett större, samhälleligt sammanhang. De är delvis ganska personligt hållna och genomgående mycket läsvärda. En protest inlämnas här dock mot Anders Björnssons slutord i avsnittet om 1600-talets beskattningsorganisation där han, tydligen för att understryka 1600-talssveriges relativa modernitet, säger att 1700-talet, förutom förlust av stormaktsställningen, medförde "ekonomisk stagnation och missade chanser" (s. 118). Tvärtom finns det väl anledning att poängtera att just nedmonteringen av stormaktsväldet möjliggjorde en sänkning av skattetrycket som stimulerade till ekonomisk utveckling, inte minst inom det då för tiden så viktiga jordbruket.³ Att det industriella genombrottet i Sverige "lät vänta på sig" är kanske sant om vi jämför med föregångslandet England, men knappast om vi jämför med andra länder i den glesbefolkade ekonomiska periferi som Sverige tillhörde.

Vissa av bokens källtexter inger en känsla av tidlöshet. Det gäller till exempel det brev som i kung Birger Magnussons namn stadfäste Upplandslagen år 1296. Författaren till brevet – väl knappast den tonårige kungen – motiverar på ett både sakligt och språkligt elegant sätt såväl behovet av skriven lag som varför lag kunde behöva ändras och utökas, något som på medeltiden ingalunda var självklarheter (s. 31–33). En västgötapräst ger en gripande samtidsbild av svälten 1596 (s. 101–103). J. A. Gripenstedt (1813–1874) befäster i bokens slutavsnitt sitt rykte av att vara en av de mer begåvade statsmän som Sverige frambringat (s. 622–631). Hans tal om "den jättekraft som ligger i krediten" är ett stycke fin pedagogik – fast möjligen mer välbehövligt på 1800-talet än i dag.

I andra fall känns avståndet till ett dåtida sätt att tänka betydligt större. När man läser sådana här källtexter mer eller mindre *in extenso* är slående, att 1700-talsförfattare som i vissa avseenden för eftervärlden framstår som framsynta, också kunde föra fram idéer som med ett modernt perspektiv

3. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1996) s. 206; Carl-Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1700–1870* (Stockholm 2000) s. 194–205, 231–254.

framstår som betydligt mindre fruktbara, för att inte säga direkt bakvända. För att ta ett exempel hävdar Jacob Faggot, i samma skrift där han tidigast för fram sina framsynta idéer om storskiftet, också att byggandet av kyrkor i ödemarken vore ett effektivt sätt att öka den inre kolonisationen. Hans beräkning av hur mycket jord som borde kunna odlas upp i Sverige är viktig i egenskap av ett tidigt försök till skattning av nationella resurser, men var uppenbarligen en orealistisk glädjekalkyl (s. 482–484, 486, 487–490).

Det ligger i naturen hos begreppet källtext, att få läsare torde avverka alla de 660 sidorna i ett svep. Trots det goda redigeringsarbete som här har utförts av redaktörer och essäförfattare i form av normalisering av stavning och ordförklaringar, känns ibland karaktären av källmaterial ganska tydlig. För att läsa källor med tillbörlig uppmärksamhet krävs i regel en frågeställning, och det är inte alltid man som läsare är utrustad med en sådan för alla de ämnesområden som här presenteras. Det vore att förvänta sig för mycket av de essäer som inleder varje avsnitt, att de skulle kunna ge sådana frågeställningar, ens till den historiskt bevandrade läsaren. För de forskare som vill få en lättillgänglig ingång till forna tiders ekonomiska tänkande – antingen det är fråga ett huvudintresse eller ett behov av bakgrundskunskaper – ger emellertid boken nya möjligheter.

Göteborgs universitet

CARL-JOHAN GADD

Marsha Keith Schuchard, *Emanuel Swedenborg, secret agent on earth and in heaven: Jacobites, Jews, and Freemasons in early modern Sweden*, The Northern World 55 (Leiden & Boston: Brill, 2012). 804 s.

I *Restoring the temple of vision: cabalistic freemasonry and Stuart culture* (2002) framförde Marsha Keith Schuchard, forskare vid University of Texas, hypotesen om att vissa av det tidiga 1700-talets engelska och franska frimurarloger hade en jakobitisk agenda. Logerna skulle därigenom verka för att återinsätta den Stuartska ätten på tronen – avsatt alltsedan Jakob II:s landsflykt 1688. Schuchards nya bok, *Emanuel Swedenborg, secret agent on earth and in heaven: Jacobites, Jews, and Freemasons in early modern Sweden* (2012) har ett liknande tema. Denna gång utgår hon från Emanuel Swedenborg (1688–1772) och söker, i likhet med tidigare forskare som Martin Lamm, Ernst Benz, Cyriel Odhner Sigstedt och Inge Jonsson, visa på en kontinuitet mellan vetenskapsmannens Swedenborg och hans nyplatonskt influerade uppenbarelser från Londonvisionen 1745 och framåt. Enligt hennes nya tes verkade Swedenborg under sina resor även som hemlig agent för den franske kungen Ludvig XV,

liksom för det projakobitiska hattpartiet i Sverige. Därtill kommer den för framställningen centrala premissen att Swedenborg var frimurare och använde frimurarloger som plattformar för sin underrättelseverksamhet.

Monografins 22 kronologiskt ordnade kapitel motsvarar vardera två till fem år av Swedenborgs levnad. De tematiska huvudlinjerna, det vill säga att Swedenborg var frimurare samt spion inom storpolitiken, löper parallellt i undersökningen. Men om personen Swedenborg dominerar bokens första tredjedel, förekommer han därefter endast sporadiskt, och då som en influens inom det sena 1700-talsfrimureriets tankevärld. I det kronologiska upplägget ligger en spänning mellan de överordnade tematiska linjerna; den omfångsrika monografen visar sig ha flera divergerande syften, vilket redan antyds i undertiteln och blir uppenbart i många vagt motiverade utvecklingar om olika subgrupper såsom jakobiter, muslimer och judar.

I 1710-talets London värvades, enligt Schuchard, Swedenborg till underrättelseman av ambassadören och jakobiten Carl Gyllenborg, en verksamhet som dock förblev underordnad hans vetenskapliga och religiösa verksamhet. Som nätverk för Swedenborgs politiska och esoteriska intressen vill Schuchard se frimurarlogerna. Hon radar upp många men svaga indicier på att Swedenborg var frimurare, såsom att han umgicks med frimurare i Paris 1736, till exempel att Carl Fredrik Scheffer recipierade där samma år och Andrew Michael Ramsay höll det inflytelseriska tal som blev starten för allt högradsfrimureri grundat på pseudohistoriska traditioner från tempel- och johanniterorden. I London år 1740 sägs Swedenborg även ha mött naturvetaren Jean Theophilus Desaguliers, ledande inom engelskt frimureri.

Källkritiskt går det inte att styrka att dessa möten ägde rum. Det flitiga bruket av sekundärlitteratur gör att argumentationen om Swedenborg som frimurare står på bräcklig grund. Därtill saknas en löpande diskussion om samtidighet, urval och tendens i användningen av källor, särskilt när Schuchard härleder sina påståenden ur äldre Swedenborg- och frimuarlitteratur.

Schuchard gör även en poäng av att frimurarmotiv förekommer i Swedenborgs texter. Min invändning är att frimurarnas symbolvärld var allmångods under denna tid. När Swedenborg till exempel skriver om ett visionärt tempel i *De Cultu et Amore Dei*, då är det svårigen uttytt som vad Schuchard kallar "masonic allusions" utan helt enkelt det paulinska motivet med Anden som uppfyller hjärtats tempel.

Författarens allmänna ämnesavgränsning, "a study of the role of esoteric intelligence in exoteric politics" (s. xvi), antyder indirekt den genomgående diskussionen om hur vi skall förstå synen på rationalitet under 1700-talet. Keith Schuchard belyser mångtydigt hur en hermetisk-kabbalistisk tradition anammas av såväl Swedenborg som frimurarna och hur den kombineras med eller verkar parallellt med vetenskapliga metoder, allt i sökandet efter

vad man uppfattar som Guds uppenbarelse i världen, som ett uttryck för det förmoderna 1700-talets dubbelbottnade vetenskapsideal.

Var Swedenborg en hemlig politisk agent? I samtida korrespondens, politiska texter och ekonomihandlingar söker Schuchard argumentera för att Swedenborg som underrättelseman tjänade hattarnas frankofila och jakobitiska utrikespolitik, detta genom att belysa Swedenborgs politiska, religiösa och finansiella aktiviteter under hans många europaresor. Schuchard är ofta intressanta resultat på spåren. Men de återkommande och obekräftade slutsatserna, att Swedenborg var spion och frimurare, liksom förekomsten av svenskt frimureri under 1710-talet, stannar vid djärva antaganden om orsakssamband utan underbyggnad i primärkällor. Hennes metod är bitvis associativ, approximativ och utvikningarna många. Det bestående intrycket ger i stället de insiktsfulla exposéerna över utvecklingen på den storpolitiska scenen. Detta gäller även de kapitel som belyser hur Swedenborg utvecklades genom samspelet mellan sina engagemang som vetenskapsman, bibeltolkare och mystiker.

Uppsala universitet

MARCUS WILLÉN

Thomas Ihre, *Abraham Bäck: mannen som reformerade den svenska sjukvården* (Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2012). 228 s.

Kroppens skörhet och människors maktlöshet inför svåra sjukdomar under tidig modern tid är omständigheter som spelar stor roll i Thomas Ihres biografi över Abraham Bäck (1713–1795). Som förgrundsgestalt i svensk 1700-talsmedicin, blir Bäckes levnadshistoria ett sätt för Ihre att berätta om reformer och epidemier. Att denna moderna medicinens förhistoria i administrativt hänseende (om än inte i vetenskapligt) blir en framgångshistoria är begripligt. Bäck bidrog till att utvidga det svenska medicinalväsendet även om det först långt senare kom att befolkas av individer med den typ av kunskap som vi idag känner igen som vetenskapligt beprövad medicin. Ibland blir diskussionen lite endimensionell. Ihre, själv medicinare, verkar sakna intresse för frågor som stått i förgrunden i den medicinhistoriska forskningen de senaste två decennierna. Bäckes sjuka adliga klientel och hans kamp mot kvacksalveri omnämns men utan referenser till marknaden som en modell för hur man kan förstå utbud och efterfrågan av behandlingar under tidigmodern tid till exempel.

Det mest förtjänstfulla med boken är att Bäck får stå i centrum i stället för att, som i så många andra sammanhang, spela andrafiol i förhållande till

Carl von Linné, hans bästa vän och vapendragare. Bäck's roll i sammanställningen av den nya *Pharmacopea Svecica* (1775) och hans ställning som preses vid Collegium medicum ges till exempel tydligare konturer. Därtill får vi i detalj följa Bäck's aktiviteter som livmedikus vid hovet med huvudansvar för drottning Sofia Magdalena, Gustaf den III:s gemål. Andra kapitel handlar om Bäck's utlandsresa och tidiga karriär. Här känner vi igen en del från tidigare studier av framförallt Sten Lindroth. I mångt och mycket följer Ihres studie också en äldre idéhistorisk tradition i sin behandling av Bäck, även om mera utrymme än brukligt har getts åt dennes giftemål, familjeliv och barn.

Med undantag av hyllningstal och enstaka biografier i artikelformat har väldigt lite skrivits om Bäck, kanske just för att Linné pockat på så mycket av uppmärksamheten. Anders Grapes genomgång av Bäck's efterlämnade papper (Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek, vol. 1–2, Uppsala 1949) är fortfarande en guldgruva för information. Ihres biografi fungerar som en lättillgänglig ingång till Grapes arkivinventering, vars detaljrikedom ibland blir överdådig. Det finns mycket mer att säga om det svenska 1700-talet och Bäck. Förhoppningsvis kan Ihres biografi leda till mer forskning på det källmaterial som Bäck generade under sin livstid. Bäck's mycket omfattande korrespondens med provinsialläkare, stadsläkare, läkare vid hovet, i militären, och i flottan handlade nämligen inte bara om medicin och administration utan också om hur man föder upp sköldpaddor och experimenterar med bikupor. Här finns stora möjligheter att studera vardagsvetenskap på 1700-talet, och speciellt hur naturalhistorien kom att bli det kitt som förenade många som på olika sätt var centrala i det svenska medicinalväsendets institutionalisering. Ett fokus på detta kunskapsutbyte, och vilken roll det spelade för hur individer inom medicinalväsendet relaterade till varandra, skulle kunna ge en bitvis ny bild av drivkrafterna bakom medicinens professionalisering och institutionalisering under 1700-talet. Och även här skulle Bäck få spela en huvudroll men på ett annat sätt än i Ihres biografi.

University of Warwick

HANNA HODACS

Andreas Hellerstedt, *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Stockholm: Nordic Academic Press 2009). 264 s.

Stormaktsväldet krackelerar. Utgången av stora nordiska kriget med nederlaget för Sverige, Karl XII:s död och långt över 100 000 döda gav anledning till stora, ödesmättade frågor. Det utvalda protestantiska folket, det svenska

Israel, på ett brant sluttande plan i historien... Vem bar ytterst ansvar för den katastrofala utvecklingen? Vem skulle man skylla på? Gud? Knappast. Ödet? Men vad var egentligen Ödet och hur skiljde man det från Försynen? Andreas Hellerstedt ställer själv den sista frågan och formulerar flera andra därmed besläktade i sin idéhistoriska doktorsavhandling *Ödets teater*.

Hellerstedts avhandling består av fyra undersökande kapitel flankerade av en inledning och en avslutning; därtill, som genren kräver, en engelsk sammanfattning, noter, käll- och litteraturförteckning samt glädjande nog ett namnregister. Avhandlingen har en tydlig om än inte självklar disposition och är skriven på en vördad, rentav glanslös akademisk prosa. Skrivsättet firar triumfer när Hellerstedt skall utreda de emellanåt kvistiga diskussionerna inom filosofi och teologi av de långt ifrån glasklara begreppen (försyn, öde, lycka).

Den period Hellerstedt koncentrerar sig på sammanfaller med stora nordiska kriget. Men för att besvara frågorna om vilken betydelse och funktion begreppen hade för lärda, präster och i någon mån för dem som sjöng tidens visor och som i vardagen skulle hantera livets olyckor, aktualiseras ett tidigmodernt tänkande som sträcker sig långt tillbaka i tiden, med sina antika och kristna basreferenser. Det sker i en tid då de befästa sanningarna prövades av allt fler och där tänkandet ibland kunde sträcka sig mot den horisont över vilken upplysningens sol snart skulle stiga. Vi rör oss i ett tidslandskap som bär både skymningens och gryningens tecken. Materialet är alltså tidsbegränsat – men ingalunda frågorna och de eventuella svaren.

Studien bygger i huvudsak på två materialkategorier: ett doktrinärt – dissertationer, teologiska verk och predikningar – och ett mindre officiöst – brev, memoarer och dagböcker men också skillingtryck. Två verk intar en särställning i undersökningen: Simon Isogaeus *Carla Seger-Skiöld* (en 1690-talsprodukt men tr. 1714) och Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svetici* (1725). Det rör sig i båda fallen om mycket omfattande verk: det förra ett teologiskt arbete som religiöst, etiskt och politiskt diskuterar ämnet krig och det senare – som inspirerat till avhandlingstiteln – ett likartat verk som dock innehåller mer utpräglad filosofiska resonemang kring ödet.

Hellerstedt har valt ett material som ger konkret utdelning och valt bort materialgrupper som är svårbearbetade och sannolikt inte skulle ha gett särskilt mycket, som rättsligt material, och sådant material som av tidigare forskning flitigt brukats och refererats, exempelvis böndagsplakaten, vilka dessutom var jämförelsevis kortfattade under just krigsåren.

Metoden beskrivs som en kombination av "historisk antropologi" och "traditionell idéhistorisk analys". *Annales*-historikern Jacques Le Goff, med klassikern *La naissance du purgatoire* (1981; eng. övers. *The birth of purgatory*

1983), den brittiske historikern Keith Thomas med sitt stora arbete *Religion and the decline of magic* (1971) och den amerikanske kulturanthropologen Clifford Geertz med sin inflytelserika essäsamling, *The interpretation of cultures* (1973) får stå faddrar för det förra perspektivet. Det är trygga ledsagare, som dock inte har avsatt några djupare spår i framställningen, utan kanske snarast har fungerat som inspirerande utgångspunkter och allmänna riktninggivare för studien. Det är som idéhistorisk analytiker Hellerstedt övertygar och det är på detta område som han når sina mest intressanta resultat.

I sitt bruk av sekundärlitteratur är författaren sparsmakad. När det gäller större frågor som man oundvikligen tangerar i en studie av detta slag är det begripligt och arbetsekoniskt klokt att inskränka sig till ett eller ett par tillförlitliga standardverk. Men när specialproblem eller teman som är centrala för undersökningen hamnar i förgrunden blir den asketiska hållningen mer problematisk. När det gäller *virtus*-begreppet och dygd- och manlighetsideal hade Lars Gustafssons avhandling *Virtus politica: politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur* (1956), liksom i någon mån Göran Göranssons *Virtus militaris: officersideal i Sverige 1560–1718* (1990) kunnat fungera som viktiga orienteringspunkter. I sin analys av *virtus* och *fortuna* visar Hellerstedt att Alexander den store var ett återkommande exemplum i tidens lärda diskurs i vilken man flitigt hänvisade till antika författare som Plutarchos och Quintus Curtius Rufus. Här hade Wilfried Schouwinks *Fortuna im Alexanderroman Rudolfs von Ems: Studien zum Verhältnis von Fortuna und Virtus bei einem Autor der späten Stauferzeit* (1977) kunnat fungera som en viktig referens. Det finns fler exempel.

Hellerstedt vill också i kapitlet "Dygdens svärd" lämna ett bidrag till förståelsen av en "stoisk manlighet i det tidiga 1700-talets Sverige". Dagens inhemska manlighetsforskning är mycket livaktig och produktiv med kopplingar till en internationell diskussion, men Hellerstedt med sina knapphändiga referenser lämnar inte något egentligt bidrag till ämnet. Med större framgång gendriver han en central tes i Iiro Kajantos forskning, nämligen tolkning av *fortuna*-begreppets funktion som syndabock för att rädda den gode Guden från ansvar för världens ondska och lidande. Skulle det med andra ord kunna vara fråga om den lutherska ortodoxiens lösning på teodicéproblemet? Hellerstedt argumenterar framgångsrikt för att ödesföreställningarna, som de definierades och behandlades i det undersökta materialet, aldrig kunde fungera som syndabockar. *Fortuna* var ingen självständigt agerande aktör utan fungerade som ett redskap i försynens tjänst.

Genom sin goda förmåga att klart och tydligt reda ut begreppens betydelse i olika och inte sällan komplicerade sammanhang kan Hellerstedt så gott som genomgående ge insiktsfulla tolkningar av hur man ska förstå användningen av dem, framför allt i tidens lärda arbeten. Syn för sägen bär

hans kloka tolkning av Karl XII:s uppfattning om förhållandet mellan försynstro och handlingskraft: han såg ingen motsättning mellan en tro på försynens styrelse och en aktivism av machiavelliskt märke.

Göteborgs universitet

HÅKAN MÖLLER

Carin Bergström, *Självständig prinsessa: Sophia Albertina 1753–1829* (Stockholm: Atlantis 2011). 230 s.

Prinsessan Sophia Albertina är inte allmänt känd idag, annat än som den som lät bygga Arvfurstens palats i Stockholm. Hon har ställts i skuggan dels av sin bror Gustav III, dels av sin mor drottning Lovisa Ulrika. Carin Bergström, docent i historia och överintendent för Kungl. Husgerådskammaren, har i biografen *Självständig prinsessa: Sophia Albertina 1753–1829* synliggjort henne. Boken är kronologiskt upplagd och fokuserar vid teman som prinsessans resor, hennes bildningsgång och läsning, men framför allt hennes nätverk och hennes position som regerande abbedissa i klosterstiftet Quedlinburg mellan 1787 och 1803, som var hennes eget furstendöme.

Biografen tar sin början i Lovisa Ulrikas död 1782, när Sophia Albertina var 29 år. Hon var inte gift, och man räknade nog inte heller med att hon skulle bli det, med den tidens sätt att betrakta kvinnliga kungligheters ålder.

Sophia Albertina fick en mer självständig tillvaro när hon 1787 utsågs till abbedissa i jungfrustiftet Quedlinburg. Stiftet ligger nordväst om Harz i nuvarande Sachsen-Anhalt, och beboddes av cirka 13 000 invånare. Quedlinburg var underställt den tysk-romerske kejsaren och påven, trots att det blivit protestantiskt 1539, och det var kvinnor ur adliga eller kungliga familjer som valdes till abbedissor i stiftet. Att Sophia Albertina hamnade här, berodde på att hennes moster, Anna Amalia av Preussen, som tidigare varit abbedissa i stiftet, avlidit. Eftersom Anna Amalias och Lovisa Ulrikas bror var Fredrik den store av Preussen, hade Lovisa Ulrika via honom utverkat att hennes dotter redan vid 14 års ålder utlovats denna utnämning, i fall hon inte blev gift. Quedlinburg var representerat på riksdagarna i Regensburg, och goda inkomster åtföljde ämbetet som abbedissa.

Carin Bergström redogör för hur Sophia Albertina inrättade arbetsstugor för fattiga och reformerade stadens skolväsen. Hon införde samskola med gemensam undervisning för pojkar och flickor. Men efter 16 år, 1803, upphörde Quedlinburgs självständighet i och med Napoleons erövringar, och Sophia Albertina fick för gott återvända till Sverige. Senare delen av sitt liv ägnade hon sig åt hov- och sällskapsliv.

Sophia Albertina framstår som en godhjärtad men också lite godtrogen person, som inte alltid genomskådade hovintrigerna. Hon led av att inte få korrespondera med den avsatta kungafamiljen, hennes nära släktingar, när Karl Johan kommit till makten. Hon bevarade, trots uttryckligt förbud, en samling föremål från Gustav IV Adolf som hon gömt i en skrubbe på slottet. Sophia Albertina ägnade sina sista år åt broderi, vilket hon var mycket skicklig i, och åt läsning. Hennes bokskåp innehöll över 4 000 böcker och hon var en aktiv inköpare av litteratur, främst memoarer, biografier, romaner, teaterpjäser och reseskildringar. Nästan allt hon läste var på franska. När hon dog 1829, var hon den sista av ätten Holstein-Gottorp som gick ur tiden.

En biografi om Sophia Albertina är välkommen och Carin Bergström har gedigna kunskaper om prinsessan och hennes samtid. Det jag saknar är mer information om Sophia Albertinas liv före moderns död. Hur var hennes barndom och ungdom? Det får vi nästan inte veta något om. Desto mer får vi veta om annat. Ibland blir skildringen väl detaljerad när det gäller titlar, ceremoniel och förvecklingar mellan hovfolk och släktingar, och ibland saknas förklaringar. Exempelvis skriver Bergström att Gustav III hade fullt upp med sin "svenska revolution", vilket hade kunnat förklaras närmare, liksom hans krig mot Ryssland som bara nämns i förbigående. Sammanfattningsvis är *Självständig prinsessa* en läsvärd bok, som lyfter fram den nästan bortglömda Sophia Albertina.

Lunds universitet

EVA HELEN ULVROS

John Gilmour, *Sweden, the swastika and Stalin: the Swedish experience in the second world war* (Edinburgh: Edinburgh University Press 2010). 322 s.

John Gilmour är knuten till Scandinavian Studies vid University of Edinburgh och har som få akademiker utanför Sverige tagit sig an att behandla de svenska erfarenheterna under andra världskriget. Gilmour riktar sig främst till engelskspråkiga läsare men det står klart att också svenska läsare kan ha god behållning av hans bok. Som en välavvägd sammanställning av centrala politiska och militära händelser, men också sociala förhållanden, ger den en god introduktion till de svenska erfarenheterna, företrädesvis under perioden 1939–1945. Någon svenskspråkig bok med motsvarande tematik och behändig format, omkring 300 sidor, finns inte. Närmast är väl Klas Åmarks hyllade och betydligt mer omfattande *Att bo granne med ondskan* från 2011. Åmarks bok är en syntetisk slutrapport av forskningsprogrammet *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (eller "Nazismpro-

grammet" som det kortfattat kom att benämnas), men riktar sig också till en bredare läsekrets. Tillsammans med *Sverige under andra världskriget* (SUAV) är Nazismprogrammet den mest omfattande forskningssatsningen gällande Sveriges situation och den svenska regeringens agerande under krigsåren och den nazistiska perioden.

För en svensk läsare utgör Gilmours korta men kontinuerliga utvecklingar till brittiska förhållanden och brittiskt källmaterial fräscha infallsvinklar. Till stor del baseras dock Gilmours framställning på svensk och engelsk sekundärlitteratur. Med undantag av de återkommande referenserna till antologin *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt* refererar han i liten utsträckning till den mängd av studier som publicerats inom ramen för Nazismprogrammet. Flyktingfrågan behandlas exempelvis närmast *en passant* i Gilmours framställning.

Även om titeln anger att relationen till Sovjetunionen skall utgöra en betydande del av innehållet, är det Sveriges relation till Nazityskland som utgör huvudtråden. Boken är indelad i två avdelningar, en kronologisk och en tematisk. Den kronologiska tar avstamp i en bakgrundsteckning kring förhållandena under 1900-talets första fyra decennier och övergår sedan i en mer detaljerad skildring av krigserfarenheterna. Den andra avdelningen bärs upp av fem teman. Dessa rör säkerhet och spionage, propaganda och censur, humanitära aspekter kring flyktingfrågor, räddningsinsatser och rasism samt militära infallsvinklar. Till detta kommer ett socialpolitiskt tema som rör krigspolitikens inflytande på vardagslivet, sammanfattat i det på engelska svåröversatta begreppet beredskapstiden. Boken avslutas med ett intressant historiografiskt kapitel där Gilmour diskuterar friktionen mellan den småstatsrealistiska och den moraliska berättelsen om Sverige under andra världskriget. Han sällar sig själv till den förstnämnda.

Gilmour introducerar två paradig som han menar kan användas för att förstå det neutrala Sveriges agerande. Det första relaterar till en ontologisk distinktion mellan *cosmopolitanism* och *communitarianism*. Det förstnämnda inbegriper etiska föreställningar om att individer delar en universell moralisk gemenskap. Utifrån denna föreställning betraktas alla grupper som påverkas av en förd politik som lika viktiga, oavsett om de är svenskar, norrmän under nazistisk ockupation eller europeiska judar på flykt. Communitarianismen betonar istället de moraliska skyldigheter som riktas mot en specifik grupp med delade traditioner, värden och gemenskaper, i detta fall invånarna i Sverige. Samlingsregeringens politik, vilken satte Sverige och dess invånares behov i första rummet, kan hänföras till *communitarianism* och Torgny Segerstedts kritiska journalistik till *cosmopolitanism*.

Det andra paradigmet utgörs av psykologen Abraham Maslows modell om behovshierarkier, där den mest basala behovsnivån utgörs av fysiska behov

(mat, dryck etc.), följt av behovet av trygghet, gemenskap, uppskattning och slutligen självförverkligande. Gilmour menar att Maslows modell kan bidra med förklaringar till varför yngre generationer har haft svårigheter att acceptera den svenska politiken under kriget, en politik som vid tiden stöddes av majoriteten svenskar. Förklaringen ligger i generationernas olika behov. 1930-talets Sverige var ett fattigt, europeiskt perifert jordbrukssamhälle där det rådde en ständig kamp för att få de fysiska behoven tillfredsställda. Krigsutbrottet aktualiserade trygghets- och gemenskapsbehoven. Målet för samlingsregeringen var att tillfredsställa dessa behov. Den generation som präglats av efterkrigstidens välfärdssamhälle har däremot med större kraft kunnat koncentrera sig på de två högsta behovsnivåerna – uppskattning och självförverkligande och har därigenom mindre förståelse för vilken betydelse de grundläggande behoven hade för dem som upplevde kriget. Därvidlag skapas ett utrymme för moralisk kritik av samlingsregeringens agerande, menar Gilmour.

Bakgrunden till det moraliska uppvaknandet runt 1990, personifierat av journalisten Maria-Pia Boëthius och hennes bok *Heder och samvete*, är dock mångbottnat och kan inte enbart hänföras till bristande inlevelseförmåga hos efterkrigsgenerationen. Gilmour hade kunnat fördjupa resonemanget genom att också föra in aspekter som rör betydelsen av kalla krigets slut och det svenska närmandet till den europeiska gemenskapen.

Sammanfattningsvis måste dock Gilmours bok uppfattas som ett initierat och intressant bidrag till diskussionen om Sverige och andra världskriget.

Lunds universitet

HENRIK ROSENGREN